

“İCTİHÂD” KAVRAMININ CÂFERÎ ÂLİMLERCE KABULÜNÜN TARİHSEL SÜRECİ

Muhammed Bakır es-Sadr

Trc. Nizamettin Ergüven*

Lügat açısından “el-cehd/el-cuhd” kelimesinden alınmadır. Bu kelime de “bir şeyi yapmak için elden gelen gayreti göstermek” anlamına gelmektedir. İctihâd kelimesi ilk kez, bazı Sünnî fıkıh medreselerinin bir esas olarak fikhî sahada kabul ettikleri şu kâidede kullanılmıştır: Fakih şer’î bir hükmü istinbât için Kur’ân ve sünnet’te delil bulamadığı zaman nassa bedel olarak ictihâda yönelir. İctihâd budur, yani şahsî fikirdir. Fakih bir nass bulamayınca şahsî fikrinden ilham alır. Şahsî fikriyle ulaştığı kanaate hükmü bina eder. O aynı zamanda "re'y" olarak da tabir edilir. Bu bakışla ictihâd, fikhî delillerden bir delil ve onun kaynaklarından bir kaynak olur. Nasıl ki fakih [hüküm elde etmek için] Kur’ân ve sünnet’i mesnet kabul ediyorsa, aynı şekilde nass olmayan yerde [müstakil şer’î bir delil olarak] şahsî ictihâdı da kabul etmiş olmaktadır.

Bu anlamdaki ictihâdı, Sünnî fıkıhında büyük medreseler kabul etmektedirler. Onların başında Ebû Hanîfe medresesi gelmektedir. Bu düşünce, o dönemde dahi Ehl-i Beyt İmamları ve onlara tabi olan fakihler tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır. “İctihâd” kelimesi, İmamlar döneminden hicrî yedinci asra kadar Câferî fakihler tarafından kabul edilmeyen şahsî fikir ve re’y anlamına hamledilerek reddedilmiş ve Ehl-i Beyt

Bu makale, Muhammed Bakır es-Sadr’ın *Durûs fi ‘İlmi’l-Usûl*, (Kum: İntişârâtü Dâri’s-Sadr, 1434), adlı kitabın 57-63 sayfaları arası bölümün tercümesidir. Kitabın bu bölümünü “Caferî Usûlünde İctihâd Anlayışının Tarihsel Gelişimi”, (Dicle Üniversitesi, 2018), adlı doktora tezimiz için tercüme ettik ve bölüm tezimizin 28-33 sayfaları arasında yer almaktadır. Tercüme yaparken metinde ve dipnotlarda bazı açıklamalar yapmayı uygun gördük. Bunları köşeli parantez içine aldık. Câferî usûlcüler tarafından ictihâd kavramının kabulü, tarihî seyir içerisinde farklılıklar arz etmektedir. Önceleri fiilen İctihâd yapıldığı kabul edilmesine rağmen, ismen reddedilen kavram daha sonra terim olarak da kabul edilmiş ve geliştirilmiştir. Bu konuda, kapsamlı özet açıklamayı Bâkır Sadr’ın *Durûs fi ‘İlmi’l-Usûl* adlı eserinin bu bölümünde bulmaktayız. “İctihâd” kavramının tarihî gelişimi hakkında Câferî camiada yapılan yakın dönem çalışmalarda konuyla alakalı bilginin genelde, ya birebir bu kitaptan alınma ya da içerik açısından bu kitapta işlenenlerle çok yakın olduğunu görmekteyiz. Örnek olarak bkz. Adnan Ferhân Âl-i Kâsım Ebû Enes, *Tatavvuru Hareketi’l-İctihâd ‘inde’ş-Şi’ati’l-İmâmiyye*, (Kum: Merkezütü’l-Mustafâ, 1432) 58-62; Muratza Mutahharî, “İslam’da İctihâd”, *Ulema ve Dîni Otorite*, Trc. Kutlukhan Eren, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995) 29-36; Murtazâ Rahîmî, “*Tatavvuru İctihâd*”, *Du Feslnâmeyî İlmî Tehessusî ‘Allâme, Sal Duhom-Şomâr Peyâpî 29, Pâyiz ve Zımistân 1989, s.25-33; Yahya Muhammed, el-İctihâd ve’t-Taklîd ve’l-İttiba’ ve’n-Nazar*, (Beyrut: Müessesetü’l-İntişârâti’l-‘Arabîyye, 2000) 23-28; Muhammed Ali Ensârî, “*Mukaddime*” *Hesru’l-İctihâd li Âğâ Buzürğ et-Tahrânî*, (Kum: Matbûâtü’l-Hıyâm, 1401) 11-18.

Article Types/Makale Türü: Translated Article/Çeviri

Received/Makale Geliş Tarihi:06/07/2019, Accepted/Kabul Tarihi: 01/09/2019

Doi:10.26791/sarkiat.588036

* Çeviren ve notlandıran: Dr. Elazığ İl Vaizi, nizamettinerguven.@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

İmamlar'ından gelen rivayetlerde ictihâd yerilmiştir.¹ Onların bu eleştirisi, ictihâdın fikhın asıl kaynaklarından kabul edilmesi ve şahsî fikrin ise masdar [ictihâd için delil/kaynak] olarak görülmesi sebebiyledir. Bu fikri kabul eden fikhî oluşuma karşı İmamlar döneminde yazılan eserlerde ictihâd, İmamlardan gelen rivayetlerdeki gibi “et-tefkîrû-ş-şahsî” anlamında kabul edilmiştir. Bu meyanda Abdurrahman Zübeyrî (ö.?) el-İstifâde fi't-Ta'ûn ale'l-Evâil ve'r-Red 'alâ Ashâbi'l-İctihâd ve'l-Kiyâs adlı eseri telif etmiştir. Aynı konuda Hilâl b. İbrahim Ebu Feth Medenî (ö.?) er-Red 'alâ men Redde Âsere'r-Rasûl ve İ'temede 'alâ Netâici'l-'Ukûl adlı eseri telif etmiştir. Aynı şekilde gaybet-i suğrâ döneminde² veya ona yakın dönemde yazılan İsmâil b. Ali b. İshâk İbn Ebî Sehl Nevbahtî'nin (311/923) er-Red 'alâ İsâ b. Ebân fi'l-İctihâd adlı kitabı vardır. er-Ricâl sahibi Necâşî (303/827), tüm bu eserleri, bu âlimlerin biyografisinde kaydetmiştir.³

Gaybet-i suğrâ'dan sonra dördüncü hicrî asrın ortalarında Şeyh Sadûk'un (381/960), ictihâda karşı hamlesini görüyoruz. O, Hz. Mûsa (a.s.) ve Hızır'ın (a.s.) kıssasını yazdıktan sonra şunları söyler: Hz Musa (a.s.) dahi; sahip olduğu kemâl-i akl, fazilet ve Allah katındaki makamı itibariyle Hızır'ın fiillerinin manası hakkında bir istinbât ve istidlâlde bulunamadı ta ki fiillerin iç yüzü kendisine aç+ıklanana kadar. Bu nedenle, Enbiyâullâh ve Resuller için câiz olmayan kıyâs, istidlâl ve istihrâc onların ümmetleri için evleviyetle câiz olmaz. ... Hz Musa sahip olduğu fazilet ve makamla birlikte seçmeye (ihtiyâr) ehil olmadığı halde ümmet kendi düşünceleriyle İmam'ın seçimi hakkında nasıl ehil olabilir? Ayrıca kendi nakıs akılları ve farklı farklı görüşleriyle nasıl ser'î ahkâmı istinbât ve istihrâc edebilir?⁴

Dördüncü hicrî asrın sonunda kendine has görüşleriyle Şeyh Müfid (413/992) de ictihâda karşı duruş sergiler. O ictihâd kelimesiyle, daha önce açıkladığımız gibi şahsî görüşe ve rey'e dayanan fikhî oluşumu kast ediyordu. Şeyh Müfid bu konuda en-Nakzû 'alâ İbni'l-Cüneyd fi İctihâdi'r-Re'y adlı kitabı yazmıştır.⁵

İlk olarak ictihâd kavramına (günümüze kadar ulaşabilen eserler arasında) beşinci hicrî asrın başında Seyyid Murtezâ'nın (436/1044) görüşlerinde rastlıyoruz. O ez-Zerî'a adlı usûl eserinde ictihâdı eleştirir ve “İctihâd bâtıldır. İmâmiyye yanında zan, rey ve ictihâdla amel câiz değildir.” der.⁶ Yine o, İntisâr adlı eserinde İbn Cüneyd'i eleştirirken de: İbn Cüneyd bu meselede re'y ve ictihâd'dan yardım almaktadır, [hâlbuki] bu yöntemin hatalı olduğu zâhirdir, der.⁷ Yine aynı eserde, tahâret faslında ayakların meshi

¹ Muhammed b. Hasan Hür Âmilî, *Vesâilü's-Şîa ilâ Tahsili Mesâili's-Şeria (Âlü'l-Beyt)*, (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1409), Bâbu 'Ademi Cevâzi'l-Kadâ ve'l-Hükm bi'r-Re'y ve'l-İctihâd 1-52 (33150-33202), 27: 35-62.

² [Onikinci İmam, Muhammed Mehdî'nin doğumundan hemen sonra başlayıp İmamla insanlar arsında elçi görevi gören son sefirin ölümüyle biten dönemi kapsamaktadır.]

³ Ahmet b. Ali Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, (Kum: Müessesetü'n-Neşrî İslâmî, 1365), 32, 220, 440.

⁴ Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk, *'İlelü's-Şerâi'*, (Kum: Kitap Furûş Dâverî, 1966) 1: 62-63.

⁵ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 402; [Muhammed b. Ahmed b. İbn Cüneyd İskâfî (381/991), Câferîler'de Ahbârîler'e karşı fıkhta akli istidlali ilk kullanan ve Usûlî düşüncenin İbn Ebi Akil (329/941) ile birlikte ilk temsilcilerinden kabul edilir. Bir diğer farklı özelliği Câferî âlimleri arasında kıyası istinbât yolu olarak benimsemesidir. O, bu yönüyle çok eleştirilmiştir. Şeyh Müfid'in “en-Nakz” kitabı İbn Cüneyd'in ictihad-kıyas-re'y görüşlerine reddiye amaçlı yazılmıştır. Bkz. Câfer Sübhânî, *Edvâru'l-Fikhi'l-İmâmiyye*, (Kum: Müessesetü İmam Sâdık, 1424), 99-104. Ayrıca bkz. Ferhân, *Tatavvur*, 219-223.]

⁶ Ali b. Hüseyin Müsevî Şerif Mürteza, *ez-Zerî'a ilâ Usûli's-Şerî'a*, (Tahrân: İntişârâtü Dânişgâhi Tahrân, 1346), 2: 236-246.

⁷ Şerif Murtezâ, *el-İntisâr fi İnfirâdâtü'l-İmâmiyye*, (Kum: Defterü İntişârâtü İslâmî, 1415), 488:

وإنما عول ابن الجنيد فيها على ضرب من الرأي والاجتهاد، وخطؤه ظاهر

meselesinde de: Biz ne ictihâdı kabul ederiz ve ne de ona dayanarak bir şey söyleriz, [diye konu hakkındaki görüşünü belirtir].⁸

Hicrî beşinci asrın ortalarında vefat eden Şeyh Tûsî (460/1060) el-Udde adlı eserinde ictihâdla ilgili şöyle yazmaktadır: Kıyas ve ictihâd bizim yanımızda delil olarak kabul edilmemektedir. Zira bu ikisinin kullanımı mahzurludur.⁹

Hicrî altıncı asrın sonunda İbn İdrîs (598/1202) es-Serâir adlı eserinde, bir mesele hakkında iki delil teâruz ettiğinde birinin diğerine karşı tercih edilmesi konusunu işledikten sonra şöyle demektedir: Delillerin teâruzu anında bundan başka tercih yöntemi bizim ashabımız yanında makbul değildir. Kıyâs, istihsân ve ictihâd bizim yanımızda bâtıldır.¹⁰

Bu minval üzere tarihî seyri içinde hicrî yedinci asrın başına kadar ‘ictihâd’ kelimesi - başta belirttiğimiz gibi- Ehl-i Sünnet âlimlerince fikhın aslî dayanaklarından [kitap, sünnet ve icma yanında müstakil şer‘î delil] kabul edildiği için, İmâmî fakihlerin zihninde mezkûr anlam çerçevesinde reddedilmiş ve nefretle karşılanmıştır. Bu sebeple Sünnî câmiada kabul gören anlamıyla ictihâda karşı durmuşlar ve onun bâtıl olduğunu savumuşlardır.

Hicri yedinci asırdan sonra ‘ictihâd’ kavramı Caferî fakihleri tarafından geliştirilmiştir. Muhakkık Hillî’nin (676/1255) el-Me‘âric adlı usûl eserinde ele aldığı şekliyle ictihâd ana hatlarıyla günümüze kadar genel kabul görmüştür. Muhakkık Hillî ‘Hakikatü’l-ictihâd’ başlığı altında ictihâdı şu şekilde izah eder: Fukahânın örfünde ictihâd, şer‘î ahkâma ulaşmak için olanca gayreti göstermektir. Böyle anlaşıldığında, şer‘î delillerden ahkâmı elde etmek ictihâd olur. Çünkü bu şekilde hüküm elde etme; çoğunlukla nasların zâhiri üzerine değil, nazarî kabuller üzerine bina edilir. Bu delillerin kıyas ya da başka olması fark etmez. Kıyas bu kabulde ictihâdın kendisi değil, ictihâdın kısımlarından biri olur. Eğer, bu yönüyle İmâmiyye’nin de ictihâd ehli olması gerekir denilirse, biz de deriz ki doğrudur; lakin bu yönüyle bir sakınca var, o da kıyasın ictihâd olarak kabul edilmesidir. Eğer kıyas ictihâd’dan istisna edilirse, biz de içinde kıyas yönteminin bulunmadığı diğer nazarî [aklî istinbât] yöntemlerle ahkâmı elde etme açısından ictihâd ehli oluruz.¹¹

Bu bilgiler ışığında, İmâmiyye’nin zihin yapısında ‘ictihâd’ kavramının ilk kabul edilen anlamı üzere sabit kalmadığı açığa çıkmaktadır. Yukardaki açıklamalardan İmâmiyye’nin ictihâdın zikredilen ilk anlamı üzerine sıkışıp kalmadığı ve bunda ısrar etmedikleri anlaşılmaktadır. Bunun en bariz göstergesi İmâmiyye fukahâsının "müctehidler" olarak isimlendirilmesidir.

Muhakkık Hillî ictihâd kavramını geliştirdikten sonra onu daraltmamış ve İmâmiyye fikhında kabul edilen yöntemler dâhilinde bir istinbât yöntemi olarak fukahâ örfünde gelişmesine engel olmamıştır. O zaman ictihâd [Sünnî câmiada] fakihin hüküm çıkarmak için kendisine dayandığı bir aslî dayanak; âyet ve hadisten delil getirdiği gibi,

⁸ Şerif Murtazâ’nın *el-İntisâr* adlı eserinden nakl etmektedir. Elimizdeki *el-İntisâr* baskılarında bu ifadeye belirtilen yerde bulamadık.

⁹ Ebû Câfer Muhammed b. Hasan Tûsî, *el-Udde fi Usûli’l-Fıkh*, (Kum: Çaphaneyi Sitâre, 1417) 1: 39.

¹⁰ Muhammed b. Mansûr b. Ahmed İbn İdrîs Hillî, *es-Serâiru’l-Hâvî li Tahrîri’l-Fetvâ*, (Kum: Defterü İntişârâtü İslâmî, 1410), 2: 170:

ولا ترجيح بغير ذلك عند أصحابنا، و القياس و الاستحسان و الاجتهاد باطل عندنا

¹¹ Necmuddîn Cafer b. Hasan Muhakkık Hillî, *Me‘âricu’l-Usûl*, (Kum: Müesses-i İsmâiliyân, 1408), 179-180.

aynı şekilde kendisiyle de delil getirilen bir masdar [kaynak/delil] kabul ediliyordu.¹² Bu yeni anlamıyla 'ictihâd', fakihin şer'î hükmü delilinden ve kaynağından çıkarmak için elinden gelen gayreti göstermesi olarak kabul edilir. Bu anlamıyla ictihâd istinbât kaynaklarından bir kaynak olarak değil, fakihin ana kaynaklardan hüküm istinbât etme eylemi olarak sayılmaktadır. Bu iki anlayış arasında sonuca varmanın özü açısından şöyle bir farklılık vardır: Birinci ictihâd anlayışında fakihe düşen, kendi şahsî fikri ve aklına göre nassın olmadığı yerde hüküm istinbât etmektir. Ona, "Bu ulaştığın hükmün dayanağı nedir?" denildiğinde, "Delil benim ictihâdım ve şahsî fikrimdir" diyecektir. Yeni ictihâd anlayışında ise, fakih için ictihâdıyla herhangi bir hükme ulaşmak öyle kolay olmaz. Çünkü ikinci anlamıyla ictihâd, hüküm için ana kaynaklardan bir kaynak gibi değil, aslî delillerden hükme varmak için amelî bir vasıta. Fakih, "bu benim ictihâdım", dediği zaman bunun manası; ulaştığım ictihâd, masâdir ve delillerden faydalanarak istinbât ettiğim hüküm demektir. Bizim ona, "bu hükmü istinbât ederken dayandığın mastarın ve delilin nedir?" diye sorma imkânımız olur.

Yeni anlamıyla 'ictihâd' kavramı gelişme kaydetmeye devam etmiştir. Muhakkık Hillî, sadece nassların zâhirine dayandırılmaksızın yapılan istinbâtları ictihâd olarak isimlendirerek kavramın kapsamını, nassların zâhirine dayanmadan yapılan istinbâtlar çerçevesiyle sınırlı tutmuştur. Onu böyle hükümlerin ictihâd olarak isimlendirilmeyeceği düşüncesine götüren âmil nassların zâhirinden istinbât yöntemiyle hükme ulaşmanın, çok gayret ve ilmî güçlük gerektirmemesidir.

Zamanla ictihâdın kapsamı genişletilmiş, nassların zâhirinden yapılan istinbâtlar da bu kapsama alınmıştır. Çünkü usûlcüler, nassların zâhirini anlama ve tahdit [sınırlarını belirleme] yahut örfî zâhirî delili [örfî açıdan değerlendirildiğinde kullanılan kelimenin zâhirinden anlaşılmanın hüccet olduğunu] ispatlamanın da büyük ilmî çabayı gerektirdiği kanaatine varmışlardır. İctihâdın ıstılah anlamı bu kapsamla sınırlı kalmamış, tüm yeni amelî meseleler her çeşidiyle ictihâdın alanı içinde kabul edilmiştir. Fakihin, şer'î hüküm üzerine delil ikame etmesi yoluyla, şer'î yönü bulunduğu kani olduğu tüm fiiller ya da sadece amelî yönü bulunan tüm fiiller ictihâd kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Öyle ki ictihâd, istinbâtın eşanlamlısı olmuştur. Aynı şekilde ilm-i usûl, ictihâd için zarurî ilim olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Çünkü ilm-i usûl bütün bileşenleriyle istinbât için zarurî bir ilimdir

¹² [İctihâda delil demek tartışmaya açıktır. İctihâd delil değil, delillerden hüküm çıkarmak için çaba sarf etmektir. Sünniler kıyası, edille-i erbaa'dan sayıyorlar denilebilir. Ancak Sünniler'in kıyasa yükledikleri anlama bakıldığı zaman onun aslî bir delil değil, aslî deliller olarak kabul edilen kitap, sünnet ve icmaya dayanarak hüküm çıkarma yöntemi olduğu görülür. Kıyasın ibtidâen hüküm koymadığı, sadece nasslarda olan hükmü açığa çıkardığı için, "müsbit" (müstakillen hüküm koyan) değil, "muzhir" (nasslarda mevcut olan hükmü ortaya çıkaran) olduğu söylenir. Kıyas hakkında geniş bilgi için bkz. Nizamettin Ergüven, *Ehl-i Sünnet Usûlündeki Kıyas'la Şii Câferîler'deki Akl'ın Mukayesesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2004) 9-44.]